УДК 821.512.145

Ә.Х. Алиева

ФАТИХ ӘМИРХАН – СҮЗ СӘНГАТЕ ОСТАСЫ
(алты томлы академик басманың 2 нче[1] һәм 3 нче[2] томнары дөнья күрү уңае белән)

В статье представлена рецензия на второй и третий тома академического издания сочинений классика татарской литературы Фатиха Амирхана (1886–1926) в 6-ти томах, подготовленного научными сотрудниками отдела текстологии Института языка, литературы и искусства имени Г. Ибрагимова АН РТ. Определяются новации нового издания. Во второй том вошли произведения, написанные автором в период 1912–1924 годов. Третий том включает в себе роман и драматические произведения автора, написанные в 1910–1922 годы. Дается краткий анализ материалов второго и третьего томов, что позволяет определить научную новизну данного академического издания. Делается вывод о том, что новое академическое издание восполняет существующие в текстологии Ф. Амирхана лакуны и открывает новые возможности для исследователей его творчества.

Ключевые слова: татарская литература, роман, рассказ, драма, Фатих Амирхан, академическое издание, текстология произведений Ф. Амирхана.

The article provides a review of the second and third volumes of the academic edition of the works of the classic of Tatar literature, Fatikh Amirkhan (1886–1926), in 6 volumes, prepared by senior researchers of the Department of Textology at the G. Ibragimov Institute of Language, Literature, and Art of the Tatar Academy of Sciences. The innovations of the new edition are determined. The second volume includes works written by the author between 1912 and 1924. The third volume includes a novel and dramatic works written by the author between 1910 and 1922. A brief analysis of the materials in the second and third volumes is provided, which helps to determine the scientific novelty of this academic publication. It is concluded that the new academic edition fills in the lacunae in F. Amirkhan's textology and opens up new opportunities for researchers of his work.

Keywords: Tatar literature, novel, short story, drama, Fatikh Amirkhan, academic edition, textology of F. Amirkhan's works.

Күренекле татар язучысы, драматург, әдәби тәнкыйтьче, җәмәгать эшлеклесе Фатих Әмирхан (1886–1926) – XX йөз башы татар әдәбияты тарихында, аның җәмәгатьчелек фикере тарихында зур хезмәт күрсәткән классик язучыларның берсе. Ул үзенең реалистик карашы,

---

[1] *Әмирханов М.-Ф. М.-З.* Әсәрләр: 6 томда / Фатих Әмирхан. Академик басма. 2 т.: хикәяләр (1912–1924) / [төз., текст., иск. һәм аңл. әзерл.: Г.Н. Зәйниева, Г.А. Хөснетдинова]. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2024. – 415 б.

[2] *Әмирханов М.-Ф. М.-З.* Әсәрләр: 6 томда / Фатих Әмирхан. Академик басма. 3 т.: роман, драма әсәрләре (1910–1922) / [төз., текст., иск. һәм аңл. әзерл.: Ә.Х. Алиева, Г.М. Ханнанова]. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2024. – 366 б.

язу осталыгы ягыннан үз чорының характерлы якларын сәнгати чаралар аша оста гәүдәләндерүе белән танылa.

«XX йөз башы татар әдәбияты тарихында Ф. Әмирхан иҗаты әдәбиятны идея-эстетик яктан үзгәртүләрне башлап җибәрүе, милли мәдәниятне күптөрле тәҗрибәләр аша үстерүе һәм бу вакытта шәркый традицияләрне урынлы куллануы белән үзенчәлекле», – дип яза филология фәннәре докторы Дания Заһидуллина әлеге алты томлы академик басмага язган кереш сүзендә. «Егерменче еллар әдәбияты өчен бу иҗат – 1917 елга кадәр формалашкан юнәлешне саклаучы, татар әдәбиятының фикри һәм форма ягыннан казанышларын югалтмыйча, алдагы буыннарга тапшырырга ярдәм иткән нигез баганаларыннан. Язучы шәхесе исә – гражданлык фидакярлеге үрнәге буларак аерым хөрмәткә лаек» булуын ассызыклый.

Язучы Фатих Әмирханның шәхесе, иҗаты һәрвакыт әдәбиятчыларның күз уңында тора. Бу табигый, чөнки Ф. Әмирхан – иҗаты татар әдәбиятында, тарихында мөһим роль уйнаган шәхесләрнең берсе. Аның иҗаты һәр чорда инде үзенчә бәяләнгән, фәнни нигездә тикшерелгән дияргә мөмкин. 1941 елда беренче тапкыр «Сайланма әсәрләр»е дөнья күргән, 1957–1958 елларда ике томлы «Сайланма әсәрләр»е һәм 1984–1989 елларда дүрт томлы «Әсәрләр» җыелмалары нәшер ителгән. Шуңа карамастан язучының үз чорында басылып та, төрле иҗтимагый-сәяси сәбәпләр белән томлыкларына керми калган әсәрләре, публицистик мәкаләләре, архив документлары, яңа истәлекләрнең табылып торуы Ф. Әмирханның яңа томлыкларын эшләү кирәклеген заман таләбе итеп куя.

Бүгенге көндә Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының текстология бүлеге галимнәре Фатих Әмирхан әсәрләренең алты томлы академик басмасын әзерләү белән шөгыльләнәләр. Академик басманың фәнни төзелеше, беренче чиратта, Ф. Әмирханның татар әдәбияты классигы булуын истә тотып билгеләнгән. Әдәби әсәрләре 1–3 нче томнарга, XX гасыр башының актуаль мәсьәләләрен, заман вакыйгаларын яктырткан публицистик мәкаләләре 4–5 нче томнарга, тормыш юлы һәм иҗатына бәйле хатларны һәм архив чыганакларын исә 6 нчы томга урнаштыру планлаштырылган. Аның инде беренче өч томы Татарстан китап нәшриятында басылып та чыкты. Анда әдипнең барлык табылган әдәби әсәрләре туплап бирелгән. Китаплар белән танышкач, академик басмага хас шартларның үтәлгәнлеге, ягъни әсәрләрнең вариантлары керергә, текст тарихлары җентекләп тикшерелергә, аңлатмалар һәм искәрмәләр тулы, объектив булырга тиеш дигән максат куеп эшләнгәне күренә.

Күптән түгел басылган 2 нче томда язучының 1912–1924 елларда иҗат ителгән хикәяләре урын алган. Әлеге әсәрләр «Аң», «Ак юл», «Шәрык кызы» журналларында, «Кояш» газетасында һәм аерым китап буларак «Фатих Әмирхан», «Ташмөхәммәд», «Ф. Әмирхан», «Ф.Ә.», «Т-д» имзалары белән нәшер ителгән.

Структур төзелешенә килгәндә, том төп өлеш, искәрмә һәм аңлатмалар, кушымта бүлекләреннән тора. 28 хикәяне туплаган 2 нче томда Ф. Әмирхан иҗатының беренче чорында чәчәк аткан көлү талантының традицияләрен дәвам иттергән «Хәзрәт үгетләргә килде...», «Габделбасыйр гыйшкы» кебек сатирик хикәяләре дә, «Кадерле минутлар», «Сүнгәч» һ. б. кебек мәхәббәт, гаилә һәм хатын-кыз хәленә кагылышлы әсәрләре дә урын алган. Шулар белән бергә бу томда әдипнең балалар өчен тәрбияви әһәмияткә ия булган «Ул үксез бала шул!», «Корбан», «Нәҗип», «Балалар атавы» һ. б. хикәяләре дә тәкъдим ителгән. Язучы бу әсәрләрендә балалар дөньясын төрле яктан ача, төрле яссылыкта тасвирлый. «Ул үксез бала шул» хикәясендә балаларда тәкәбберлек, мактанчыклык, ятимнәрне рәнҗетү кебек сыйфатларны күрсәтсә, «Корбан» хикәясендә бала күңелендә төзәлмәслек яра калдырган корбан чалу вакыйгасын сурәтли. Ф. Әмирхан балаларның самимилегенә, эчкерсезлегенә сокланып иҗат иткән.

Әмирханның барлык әсәрләре дә инде табылып, ачыкланып беткән дип уйланылса да, автор-төзүчеләр эзләнү процессында язучының киң җәмәгатьчелеккә билгеле булмаган яңа әсәрен табуга да ирешкәннәр. Ул 1914 елгы «Кояш» газетасының 23 февраль санында «Фатих Әмирхан» имзасы белән Сөембикә манарасы хакында басылган «Искергән баһадир» әсәре.

Әдәбиятчы Ф. Ибраһимова тарафыннан текстологик яктан эшкәртелеп, «Әдәби мирас» (Казан, 1991) җыентыгында басылган, кульязмасы Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәгендә сакланган «Шәфигулла агай», «Халык кызлары» («Халык кызлары», 1995) циклыннан үзенең табигате белән гүзәллек, акыллылык символы булган һәм шул ук вакытта татар тарихының иң драматик мизгелләрен чагылдырган Сөембикә образын сурәтләгән «Сөембикә», халыкта яшәгән Зөлхәбирә хакындагы легендага нигезләнеп язылган «Картада оттырылган Зөлхәбирә» хикәяләре Ф. Әмирхан әсәрләренең академик басмасына беренче тапкыр кертелә.

Ф. Әмирхан бу хикәяләрендә татар тарихы белән бәйле булган вакыйгаларга мөрәҗәгать итә һәм аларны әсәрләрендә оста итеп сурәтләп бирә. Әсәрләрдә тасвирланган татар халкының үткәне, аеруча хатын-кыз язмышы белән бәйле фаҗигалы күренешләр, күз алдында җанланып, укучыда тирән фикер уята, уйланырга мәҗбүр итә. Хикәяләрнең фәнни әйләнешкә кертеп җибәрелүе аерым игътибарга лаек.

Алдагы елларда нәшер ителгән «Әсәрләр»енең «Публицистика» (1989, 3 т.) томында басылган «Шәрык йоклый...» (1912), «Фәрештәләр юатсыннар сине!» (1914), «Мирзалар авыруы» (1919) язмаларының әдәби әсәрләр буларак 2 нче томда лаеклы урыннарын алулары томның фәнни яктан да камилләшкән булуын күрсәтүче фактларның берсе.

Хезмәтнең тагын бер әһәмиятле ягы – язучының иҗат лабораториясен тулы итеп күзаллау өчен, томда авторлар тарафыннан «Ике

вариантлы әсәрләрнең беренче варианты» дигән аерым бүлекнең урнаштырылуы. Әсәрнең берничә вариантын томлыкларга урнаштыру – академик басма төзү принципларының бер үзенчәлеге. Берничә басма вариантлары булган «Хәзрәт үгетләргә килде», «Куркыныч дошманнар», «Танс кичәсе», «Балалар атавы» әсәрләрнең беренче вариантлары тәүге тапкыр укучылар игътибарына тәкъдим ителгән. Ф. Әмирхан аларның күләмен генә түгел, сюжет элементларын, кайбер геройларның исемнәрен дә үзгәрткән, әдәби алымнар белән баеткан. Алга таба бу әсәрләр фәнни әйләнешкә кертелеп, Ф. Әмирхан иҗатын тирәнтен өйрәнергә, илдә хөкем сөргән яңа идеологиянең авторга тәэсирен ачыграк күзалларга ярдәм итәр.

Томда «Язылу еллары билгесез аерым кисәкләр» бүлеге дә аерым игътибарга лаек. Монда исемнәре, башы-ахырлары булмаган, шартлы рәвештә исемнәр куелган әсәрләрнең өзекләре урнаштырылган. Әлеге кульъязмалар (монда аларның гарәп шрифтында язылган булуын әйтеп китү урынсыз булмас) Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәгендә Ф. Әмирханның шәхси фондында (16 нчы фонд) саклана.

3 нче томга язучының 1909 – 1922 еллар аралыгында язылган «Урталыкта» (1912) романы һәм «Яшьләр» (1909), «Тигезсезләр» (1915), «Фәтхулла хәзрәт» (1922) исемле драма әсәрләре, «Тәмамланмаган пьесалар» дигән баш астында исеме билгесез пьесаларыннан сакланып калган зур булмаган өзекләр урнаштырылган. Китап әдипнең 1912 елда ике том булып басылып чыккан «Урталыкта» романы белән ачыла. Тормышчан реализм белән сугарылган бу романда автор җәмгыятьне тамырдан үзгәртеп кору өчен искелек тарафдарлары белән араны өзгән, әмма яңалык өчен көрәшүчеләр сафына баса алмаган, урталыкта чайкала торган психологик тип буларак та кызыклы Хәсән Арсланов мисалында тормышта үз юлын эзләгән татар интеллегенциясенең типик вәкиле образын тудырган.

Алга таба томда драма әсәрләренә урын бирелә. Хронологик тәртиптә урнаштырылган бу пьесалардан әдипнең фикер үсешен, драматург буларак формалашуын эзлекле рәвештә күзәтергә мөмкин. «Яшьләр» (1909) һәм «Тигезсезләр» (1915) исемле пьесалары Ф. Әмирханны талантлы драматург итеп таныта.

Татар тормышындагы үзгәреш чорын чагылдырган «Яшьләр»дә автор үзе: «Бу кычкырышлар, бу тавышлар безнең белән этиләр арасында... түгел. Бу тавышлар – иске тормыш белән яңа тормыш арасында» дип, әсәрнең төп герое Газиз авызыннан әйттерә.

Пьесаның чын мәгънәсендә реализм әсәре икәнлеген күрсәтә торган төп момент, төп проблема буларак – милләтне мәгърифәт юлы белән генә алга җибәрү мөмкин түгел. Татарны алга җибәрү өчен милләтнең фәкыйрь катлауларына, халыкка милли хис кертергә, үзаңын үстерергә кирәклек ассызыклана.

«Фәтхулла хәзрәт» (1922) комедиясе авторның шул исемдәге повесте нигезендә язылган. Пьесада татар тормышының 50 елга

якын аралыктагы үзгәрешен шулкадәр кызыклы да, көлкеле дә, бер үк вакытта мәдәниятнең, фән-техниканың алга китешен (фантастик планда) тасвирлаган бу пьеса укучыны мавыктырып үз эченә алып керә. Әсәрне тоташтан укып бетермичә, аерылып булмый. Ф. Әмирхан үзе күргән, тәрбияләнгән рухани гаиләдәге тормышны эчтән белеп, аңлап сурәтләгән Фәтхулла хәзрәт образы авторның юморга бай теле, күптөрле сурәтләү чаралары кулланып язган стиле теләсә нинди яшьтәге укучыны җәлеп итә, битараф калдырмый.

«Фәтхулла хәзрәт» пьесасы Ф. Әмирхан үзе исән чакта басылып өлгерми. Пьеса, сәхнәгә куяр өчен, ТАССР ның халык артисты Касыйм Шамил үтенече белән Ф. Әмирхан тарафыннан «Фәтхулла хәзрәт» повесте нигезендә эшләнә. Пьесаның кульязмасын Язма мирас үзәгенә 1940 елның 27 гыйнварында Касыйм Шамил тапшырган була. Кульязма белән бергә пьесаның язылу тарихына бәйле аңлатма язуы да теркәлгән. Бу хакта томның «Искәрмәләр һәм аңлатмалар» бүлегендә укучылар өчен кызыклы мәгълүмат бирелгән.

«Тәмамланмаган пьесалар» дигән бүлектә язылу даталары билгесез өч әсәрнең өзекләре Язма мирас үзәгендә саклана торган кульязма вариантлардан алып урнаштырылган.

Әйтергә кирәк, Ф. Әмирханның 6 томлы академик басмасының 2–3 нче томнары текстология фәненең бүгенге таләпләренә җавап бирә торган фәнни дәрәҗәдә эшләнгән. Укучы текстларны җиңел кабул итсен өчен, XX йөз башы татар телендә еш очрый торган гарәп-фарсы, төрек яки башка телләрдән кергән аңлашылмаган сүзләргә астөшермәдә, контекстка туры китереп, тәрҗемәләр бирелгән, аларның хәзерге телдәге эквивалентлары китерелгән.

2–3 нче томнарның һәрберсендә «Искәрмәләр һәм аңлатмалар» бүлеге аерым әһәмияткә ия. Биредә һәрбер әсәрнең төрле басмалары, кульязмалары хакында мәгълүмат бар. Язылу һәм басылу тарихлары ачыкланган. Укучыга текстны үзләштерүне җиңеләйтү максатыннан текстларда очраган тарихи вакыйгалар, шәхесләр, географик атамалар турында бөртекләп җыелган төгәл, бай, тәфсилле мәгълүмат бирелгән. Бу бәһасез зур хезмәт текстологларның фәнни әзерлекле, киң эрудицияле галимнәр булуын күрсәтә.

Әдипнең иҗаты җәмәгатьчелектә һәрвакыт кызыксыну уяткан. Ф. Әмирханның яңа әсәре басылып чыккач яки драма әсәрләре сәхнәдә уйналгач, шул чор матбугатында аларга карата мәкаләбәяләмәләр пәйда булган. Тәнкыйть мәкаләләре, бәяләмәләр арасында Ф. Бурнаш, Ф. Сәйфи-Казанлы, Г. Кәрам, И. Бикколов, Г. Толымбайский, Г. Камал, Х. Искәндәров һ. б. кебек билгеле әдәбиятчы галимнәрнең язмалары да, имзасыз, төрле тәхәллүс астында язылганнары да бар. «Йолдыз», «Сибирия», «Кояш», «Аң», «Тормыш», «Безнең юл» кебек газета-журнал битләрендә дөнья күргән әлеге мәкаләләр томнарны төзүчеләр тарафыннан 2–3 нче томнарның «Кушымта» бүлегендә бергә тупланып биргәннәр. Фатих Әмирхан әсәрләренә карата замандашлары тарафыннан язылган, әмма бүгенге

көн укучысына таныш булмаган рецензия-бәяләмәләрнең урын алуы да – академик хезмәтнең фәнни дәрәҗәсен дәлилләүче фактор. Шул заман матбугатында басылган әлеге бәяләмәләр язучының үз чоры әдәби барышындагы урынын билгеләргә, иҗатының укучылар тарафыннан ничек кабул ителүен, бәяләнүен күзалларга ярдәм итәләр, бер үк вакытта томның фәнни яктан да әһәмиятен арттыралар. Төзүчеләрнең моңа кадәр киң катлау укучыларга билгеле булмаган байтак материалларны киң даирәгә тәкъдим итүе, аларны фәнни әйләнешкә кертүе дә мактауга лаек.

Бу язмалар хәзерге укучы өчен дә кызыклы булыр, XX гасыр башы татар әдәби тәнкыйтен күзалларга ярдәм итәр дип ышанабыз. XX йөз башы вакытлы матбугатында гына сакланган, гарәп хәрефләре белән язылган рецензияләр укучылар игътибарына беренче тапкыр тәкъдим ителгән. Элекке басмаларыннан аермалы буларак, бу томнарда совет чоры идеологиясеннән арындырып язылган шәрехләрдә шактый бай фактик материал тупланган. Мондый тәҗрибә хезмәтнең әһәмиятен һәм фәнни кыйммәтен тагын да арттыра.

Күпкырлы әдәби талантлы, киң эрудицияле булуы, сүз сәнгатендәге осталыгы белән Ф.Әмирхан замандашлары Г. Тукай, Г. Исхакый, Г. Ибраһимов, Г. Камал кебек талант ияләре белән бер сафта торып, XX гасыр башы яңа татар әдәбиятының нигез ташларын салучыларның берсе буларак әдәбият тарихына керде. Язучының үз чоры татар дөньясындагы көнүзәк проблемаларны җанлы кеше образлары, реалистик вакыйга, конфликтлы ситуацияләр аша тасвирлаган драма әсәрләрен туплаган 3 нче томы бүген дә укучыны битараф калдырмый. Аларны тоташтан, эстетик ләззәт алып, тормыштагы күптөрле ситуацияләрне илебез тарихындагы, шул исәптән татар җәмгыятенең үзгәреш чорындагы коллизияләр турында кайсы юмор белән, кайсы татар әдәбиятын рус һәм дөнья әдәбиятына якынайтып язылган юлларны укып, әдәбиятыбызның үсеш баскычларын күзалларга мөмкин.

Алиева Әнисә Хәниф кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының текстология бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре

Алеева Аниса Ханифовна,
кандидаты филологических наук, старший научный сотрудник отдела текстологии Института языка, литературы и искусства имени Г. Ибрагимова АН РТ

2450774@mail.ru